

**Pathi Nagy Sámuel (1770–1810) szellemi világa
– könyvtárának jegyzéke alapján**

**The cultural background of Sámuel Pathi Nagy (1770–1810)
– according to the list of his books**

**Lumea spirituală a lui Samuel Pathi Nagy (1770–1810)
– pe baza catalogului bibliotecii sale**

VICZIÁN István Dsc

Debreceni Egyetem, Ásvány- és Földtani Tanszék
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
viczianif@gmail.com

ABSTRACT

Sámuel PATHI NAGY studied in the Protestant College in Debrecen, later in Jena. Here he became the Hungarian secretary of the Mineralogical Society. Returning home, he worked as medical doctor in Komárom. After his death the catalogue of his private library was published which gives a good insight into the sources of his knowledge and cultural background. In this abstract mostly his books dealing with natural history, theology of nature and education are discussed.

REZUMAT

Sámuel PATHI NAGY a studiat la Colegiul Protestant din Debrecen, ulterior la Jena. Aici a devenit secretarul maghiar al Societății Mineralogice. Întorcându-se acasă, a lucrat ca medic la Komárom. După moartea sa, a fost publicat catalogul bibliotecii sale private, care oferă o bună perspectivă asupra surselor sale de cunoștințe și de cultură. În acest rezumat sunt discutate cărțile sale despre științele naturale, teologia naturii și educația.

KIVONAT

PATHI NAGY Sámuel a debreceni Református Kollégiumban, majd Jénában végezte tanulmányait. Jénában az Ásványtani Társaság magyar titkára lett. Hazatérve Komáromban működött mint orvos. Halála után kiadták magánkönyvtára katalógusát. Ez jó betekintést ad tudása és műveltsége forrásaiba. Ebben a kivonatban főleg természettudományos, a természet teológiájával és neveléssel foglalkozó könyveit tárgyaljuk.

Kulcsszavak: történelmi könyvtár, természettudomány, fiziko-teológia, Jénai Ásványtani Társaság, Komárom

BEVEZETÉS

NAGY Sámuel (1770–1810) Komáromban született, a debreceni Kollégiumban tanult, majd Jénában és Bécsben folytatta tanulmányait. Végül visszatért Komáromba, ahol orvosként működött. Az ásványtannal főleg debreceni és jénai évei alatt foglalkozott. Jelentős megbecsülését mutatja, hogy az 1797-ben alakult jénai Ásványtani Társaság második magyar titkára volt, és a társaságban az első magyar előadást ő tartotta Magyarországról. NAGY Sámuel szakmai működéséről^{1,2} és teológiai nézeteiről^{3,4} is több publikációban számoltam be. Most műveltségének forrásait szeretném feltárni könyvtárának fennmaradt katalógusa alapján.

NAGY Sámuel halálakor, 1810-ben igen gazdag magánkönyvtárat hagyott hátra. A könyvtárban talált könyvek címeit összegyűjtötték, és egy kis könyvecskében kiadták a következő címmel:

Catalogus librorum experientissimi quondam medicinae doctoris Samuelis NAGY de Path tabulae judicariae assessoris et physici honorarii incli. comita. Comaromiensis.

Comaromii, Typis Viduae Weinmüllerianae 1810. 72 p.

(Néhai pathi NAGY Sámuel nagytudású orvosdoktor, az ítélő tábla ülnöke és nemes Komárom megye tiszteletbeli orvosa könyveinek jegyzéke.)

Komárom, Weinmüller özvegye betűivel, 1810, 72 p.

Ezzel a könyvjegyzékkel azért érdemes részletesebben foglalkozni, mert feltárul belőle NAGY Sámuel egész szellemi világa, egy sokoldalúan képzett városi polgár, hívő református és köztisztelőben álló orvos műveltségi köre a 18/19. század fordulóján, a francia felvilágosodás és a német romantika szellemi hatásai alatt. A korszak több neves személyisége, így pl. BATSÁNYI János, KAZINCZY Ferenc, PÉCZELI József könyvtárának ismerjük a jegyzékét. Egy kevésbé ismert, de jelentős, Bécsben élő, művelt magyar lapszerkesztő, GÖRÖG Demeter könyveit hasonló módon ZVARA Edina⁵ (2016) dolgozta fel.

Amint a belső címlapon levő rövid latin nyelvű szöveg tájékoztat, a könyvecske célja valószínűleg az árverés elősegítése volt.

Rogantur vero Titt. Titt. Domini, in negotio horum librorum ad Viduam Comaromii habitantem literas daturi, ut eas a mercede cursus publici immunes reddere dignentur.

(Arra kérjük az igen tisztelt Urakat, hogy ezeknek a könyveknek az ügyében írt leveleiket a Komáromban lakó Özvegynek adják át, ha mentesülni kívánnak a nyilvános postai díjak megfizetése alól.)

A könyvtár mintegy ezer könyvet tartalmazott. Ez a szám nagyságrendileg megegyezik a többi említett kortárs magánkönyvtár nagyságával. Az egyes könyvek kiadására, szerzőjére és tartamára vonatkozólag sok internetes forrást, pl. a Wikipédiát használtam, de ezekre nem hivatkozom részletesen. Sok adatot SZINNYEI József⁶ (1891–1914) bibliográfiájából vettem, a még régebbi magyar szerzőkre nézve pedig segítségemre volt BOD Péter^{7,8} (1766, 1982) Magyar Athenas című irodalmi lexikona.

A KÖNYVEK TÉMÁI A KATALÓGUS CSOPORTOSÍTÁSA SZERINT

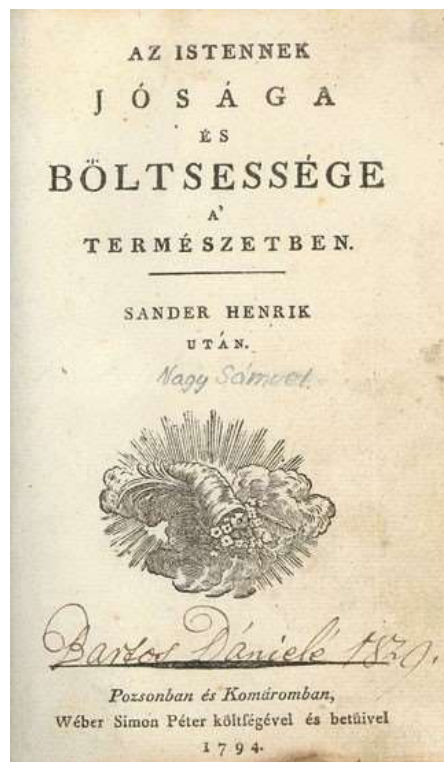
A könyvek címeit a kiadvány témák szerint csoportosította. A következőkben e témák szerint ismertetjük a könyveket:

1. *Libri theologici* – Teológiai könyvek

Száznál valamivel több könyv tartozott ide. Már akkor értékes könyvritkaságnak számíthatott egy 1526-ból származó, pergamenbe kötött latin nyelvű Biblia. Másik ilyen értékes, pergamenbe kötött ritkaság lehetett Mózes öt könyve arab nyelven, amelyet Leidenben (Lugdunum Batavorum) adtak ki 1622-ben. Volt egy Dániel látomásaival foglalkozó holland könyv is 1768-ból, szerzője Herrmann VENEMA. Ezeknek a látomásoknak a magyarátával NEWTON is sokat foglalkozott. Érdekes, hogy MILTON Elveszett paradicsomát is a teológiai könyvek közé sorolták. Ez magyar fordításban volt meg, amelyet 1776-ban adtak ki Kassán.

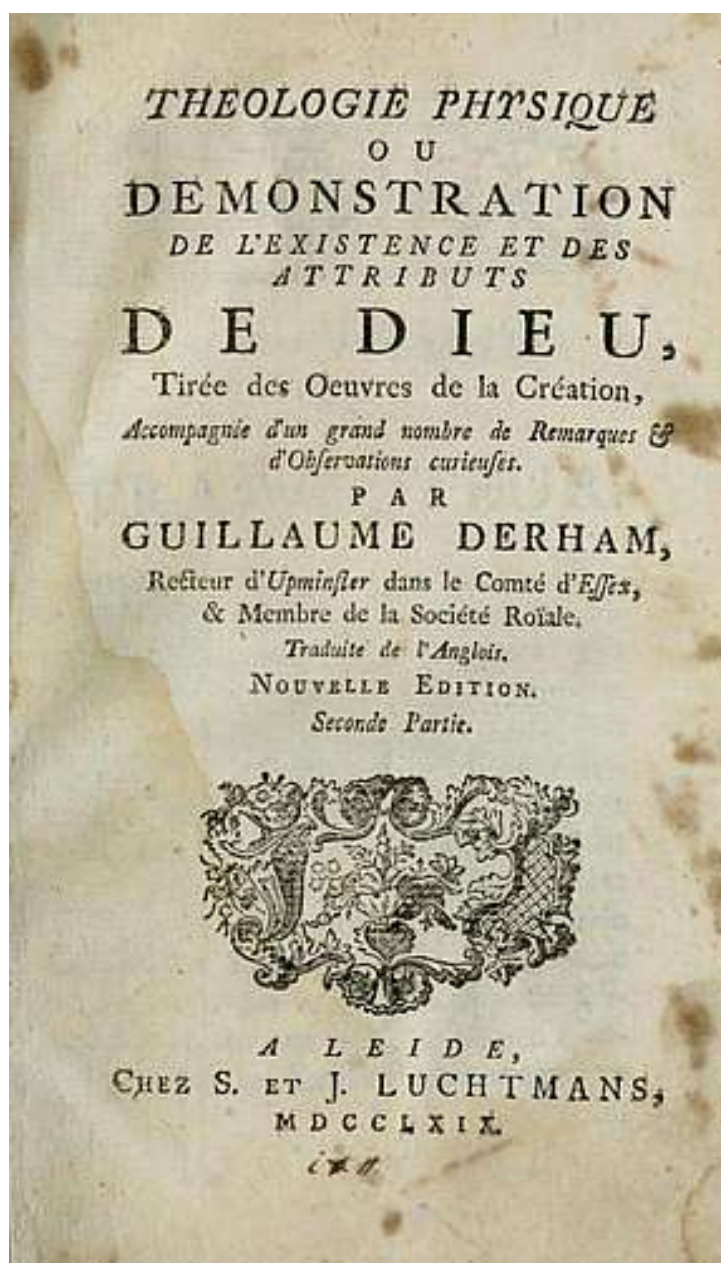
NAGY Sámuel érdeklődésének megfelelően nagy részt foglaltak el a fiziko-teológiával foglalkozó könyvek, köztük természetesen SANDER munkái, akinek a művét ő fordította le. Megvolt természetesen az eredeti munka 1788-ból, a fordítás 1794-es kiadása (1. ábra), de érdekes módon az 1798-as kiadást nem találtam a jegyzékben. SANDER más művei közül megvoltak egy hasonló témájú könyve, *Über das Große und Schöne in der Natur*. (A nagy és szép a természetben, Leipzig 1782), egy, a egyszerű parasztok nyelvén írt természetrajz (Leipzig 1782), valamint a halála után összegyűjtött kisebb írásai (1784).

A fiziko-teológia klasszikusai közül megvolt William DERHAM Fiziko-teológia című műve francia nyelven 1769-ből (2. ábra) és az Asztro-Teológia német fordításban 1739-ből. Ide sorolható még egy másik angol szerző, Abraham TREMBLEY műve német fordításban, *Natur und Religion* címmel (1780). NAGY Sámuel sokat hadakozott a felvilágosodás ateista irányzatával. Könyvtárában megvolt viszont két korai könyv, amelyek az ateizmust népszerűsítették: SPANHEIM műve franciául: *L'Atheé* (Genf, 1649) és egy latin nyelvű, 1676-ban Bécsben kiadott könyv: *Itinerarium Athei ad Veritatem* címmel.

1. ábra

SANDER, H.: *Az Istennek jósága és böltessége a' természetben. SANDER Henrik után. – Wéber Simon Péter költségével és betűivel, Pozson és Komárom, 1794. Fordította: N. S. [NAGY Sámuel]. XXXIV+507 p.*

2. ábra

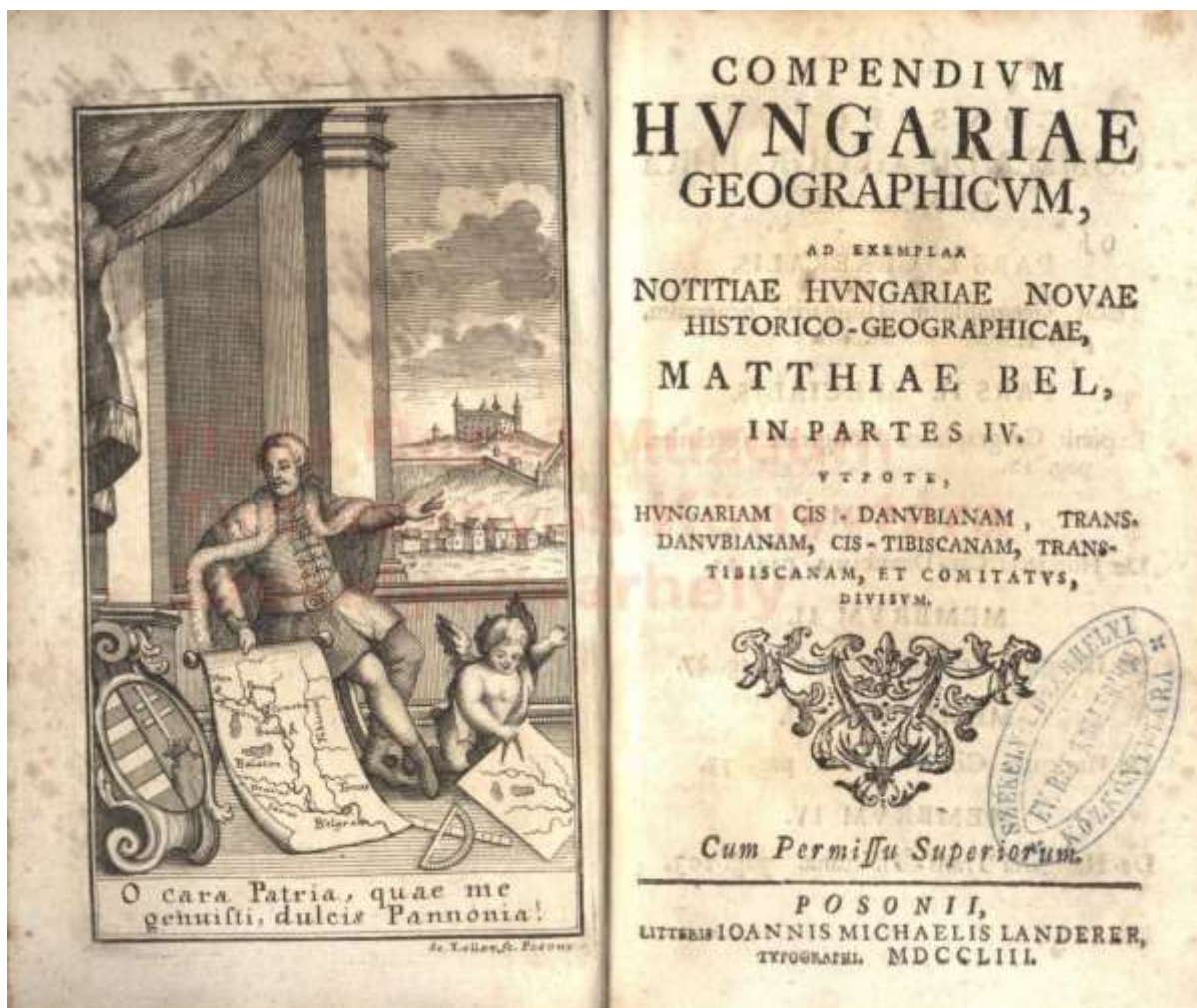
DERHAM, Guillaume: *Theologie Physique*. J. Luchtmans, Leide, 1769.

Mint komárominak, meg kellett lennie a könyvtárában nagy szellemi példaképének, PÉTZELI József református lelkésznek a fordításában megjelent könyveknek. Ezek közül egy ótestamentumi egyháztörténet még a teológia körébe sorolható, de itt sorolják fel a „*HERVEY sírhalmi és elmékedései*” című fordítás-kötetet is, amelyet 1790-ben adtak ki Pozsonyban. Ez utóbbi már inkább szépirodalomnak tekinthető.

A magyar teológiai szerzők közül kettőt lehet megemlíteni. TOFEUS Mihály, APAFI Mihály fejedelem „udvari papja” magyarázatait Dávid 150 zsoltárához, valamint TÓTH Ferenc dogmatikáját és „*Lelki pásztori gondviselés*” című művét, amely valószínűleg gyakorlati teológiai, lelkigondozással foglalkozó munka lehetett.

2. Geographi – Földrajzi szerzők

A legrégebbi munka a könyvtárban, BÉL Mátyás nagy négykötetes, latin nyelvű leírása volt Magyarországnak földrajzáról: *Compendium Hungariae Geographicum* (Pozsony, 1753, 3. ábra). Vétsei PATAKI István Nagykárolyban 1757-ben megjelent tankönyve már magyar nyelven tárgyalta a világ földrajzát. BERTALANFI Pál jezsuita paptanár művét (Nagyszombat, 1757) az első magyar nyelvű tudományos földrajzknönyvnek tekintik. Szerzője egyetemen nem tanított, csak különböző jezsuita középiskolákban, így Nagyszombatban, majd Sárospatakon.

3. ábra

BEL, Matthias: Compendium Hungariae geographicum. J. M. Landerer, Posonii, 1753.

Már időben NAGY Sámuel kortársainak számíthatók a 18. század végén megjelent könyvek. RAFF György német szerző kis gyermekek számára írt és tankönyvül is használt, magyarra fordított geográfiáját Vá-cott adták ki 1791-ben. A könyv elsősorban Európa földrajzával foglalkozik. NÉMETH László győri evangélikus tanár műve (Sopron, 1795) a korban divatos statisztikai földrajzot képviseli először magyar nyelven. Érdekes, hogy Európa nevezetesebb országait tárgyalja, de Magyarországot nem, ennek főleg a cenzúra volt az oka. NÉMETH László volt TELEKI Domokos magyar nyelvű útleírásának németre fordítója is (1805). NAGY Sámuel könyvtárában megvolt még SZALLER György pozsonyi tanár magyar nyelvű Magyarország földrajza (Pozsony, 1796) és egy *Rövid magyar geographia* (Pest, 1796), amelyet a debreceni BARANYI László írt.

3. *Auctores jurisprudentiae* – Jogtudományi szerzők

A jogi szerzők felsorolása a jegyzékben körülbelül egy oldalt tesz ki. NAGY Sámuelnek mint a város egy tekintélyes polgárának bizonyára szüksége volt jogi ismeretekre is. Ebben az összeállításban inkább a természettudományos és vallási, filozófiai műveltségének forrásai érdekelnek, ezért a jogi könyvekkel nem foglalkozunk részletesebben.

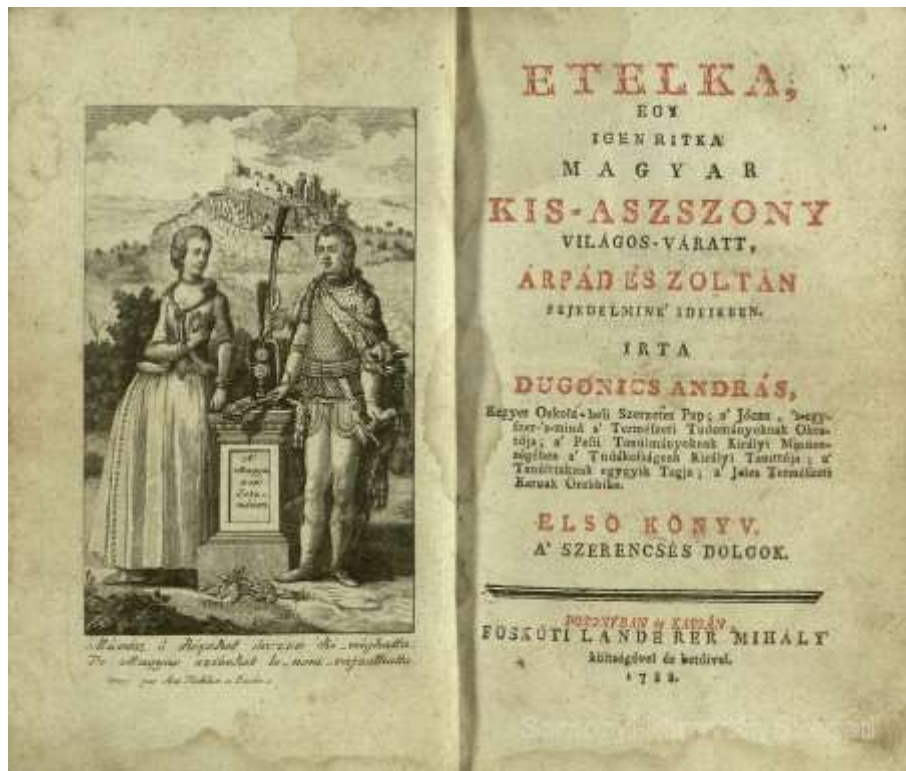
4. *Historici* – Történelmi könyvek

Az ide sorolt könyvek jegyzéke nagyon gazdag, 13 oldalt tesz ki. Sok olyan könyvet is ide soroltak, amelyek nem szorosan történelmi tárgyúak.

A szoros értelemben vett történelmi könyvek közül csak néhányat említek meg:

Klasszikus magyar történelmi munka HELTAI Gáspár Magyar krónikája (Kolozsvár, 1574, valószínűleg az 1789-ben Győrben készült újra kiadás). Nagy könyvsikernek számított DECSY Sámuel Bécsben élő

történész első nagy, és szándéka szerint tárgyilagos összefoglaló műve a Török Birodalomról, *Osmanografia* címmel (1788–89), amely megvolt a könyvtárban. DECSY Sámuel ismertségét mutatja, hogy amikor 1799-ben BOLYAI Farkas Göttingenből hazafelé igyekezett Marosvásárhelyre, és úgy látszik, Pesten találkoztak, és BOLYAI felkérte, hogy írjon az emlékkönyvébe. Ő BOLYAI Farkas Németországba magával vitt peregrinációs albumának az utolsó bejegyzője⁹. A történelmi művek közé sorolták DUGONICS András nemzeti romantikus történelmi regényét, az *Etelkát*, amelyet 1788-ban adtak ki Pozsonyban és Kassán (4. ábra).

4. ábra

DUGONICS András: *Etelka*. Füsküti Landerer Mihály, Pozsonyban és Kassán, 1788.

Akkor még közelmúltnak számított a francia forradalom története, amelynek a következményeit felesége családja révén maga NAGY Sámuel is közvetlen közletről tapasztalhatta: SCHILLER, K. A.: *Gedrängte Geschichte der französischen Revolution und des dadurch entstandenen Krieges* (A francia forradalom és az általa keletkezett háború tömör története, Leipzig, 1800).

Szintén inkább az aktuális politikai irodalomhoz sorolható a pozsonyi országgyűlésen 1802-ben elfogadott törvények gyűjteménye.

Számos korabeli folyóirat megvolt a könyvtárban, amelyek a magyar nyelvű újságírás hősorának tanúi. Ilyenek voltak a *Magyar Hírmondó* (Pozsony) és a *Magyar Kurir* (Bécs). Magyarországgal foglalkozó német nyelvű lap volt a *Zeitschrift von und für Ungern* (Pest, 1804). A KORABINSZKY Mátyás által szerkesztett, és 1778-ban Bécsben kiadott *Almanach von Ungarn* az ország uralkodó házának, főnemeseinek, főbb hivatalos intézményeinek, gazdasági és kulturális életének adatait gyűjtötte össze.

Természetesen megvolt a PÉCZELI József által szerkesztett komáromi folyóirat, a *Mindenes Gyűjtemény* mind a 6 kötete (1789–1792). NAGY Sámuel a folyóiratnak valószínűleg szerzője is volt, de ezt nem tudjuk biztosan, mert a folyóirat nem írta ki a cikkek szerzőinek nevét.

A könyvtárban megvolt egy másik NAGY Sámuel munkája: *Brevis et sincera deductio status religionis evangelicorum juriumque ac legalium libertatum eosdem concernentium, divae olim reginae Hungariae Mariae Theresiae exhibita*. (1790). Ezt a munkát SZINNYEI József⁶ tévesen pathi NAGY Sámuel művének tekinti, de a mű megjelenésének évében ő még debreceni diák volt, míg ez a NAGY Sámuel (meghalt 1802, Pécel) a RÁDAYaknál volt fiatal korában nevelő, majd külföldi tanulmányok után 1763–1797 között a magyarországi

evangélikus és református egyházak (*Aug. & Helv. Conf. Addicti Evangelici*) megbízott képviselője (ágense) volt a bécsi udvarnál. Ebben a munkában a protestáns egyházak jogi helyzetét és kiváltságait foglalja össze. 1790-ben, II. József halála évében a jogi helyzet rögzítése különösen fontos lehetett, és személy szerint NAGY Sámuel, a volt debreceni kollégiumi diákot és mélyen hívő természeti teológust is közelről érdekelhette.

Két könyv a jénai időkkel áll kapcsolatban. Az egyik az Ásványtani Társaság Alapszabálya 1798-99-ből, amikor Nagy Sámuel a magyar titkár szerepét töltötte be. A másik TELEKI Domokos magyar nyelvű útleírása 1796-ból. TELEKI Domokossal egyszerre vettek részt a Társaság vezetésében, pl. együtt szerepel a nevük a szintén komáromi ZAY Sámuelnek küldött levelező tagsági oklevélen mint elnök és titkár.

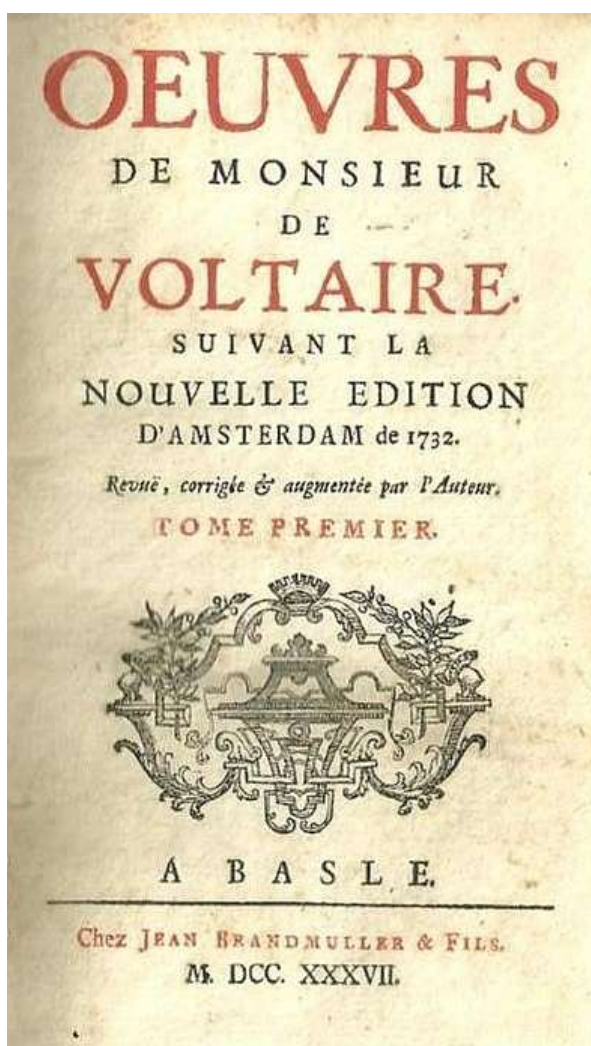
5. *Concionatores* – Hitszónokok

E cím alatt néhány prédikációs kötetet gyűjtöttek össze. Elie MERLAT *Le vrai piétisme* (Az igazi pietizmus) című prédikációja a II. Korinthusi Levél 1,24. verse alapján a 17/18. század uralkodó protestáns kegyességi irányzatáról, a pietizmusról szól, és a svájci Lausanne-ban jelent meg.

6. *Libri Philosophici* – Filozófiai könyvek

Ide nagyon sok könyvet soroltak, de ezek nagy része a mai értelemben véve valójában nem filozófia, hanem természettudomány, ezen belül is főleg ásványtan és növénytan.

A valóban *filozófiai* könyvek közé sorolhatók a francia felvilágosodás nagy alakjainak munkái, így VOLTAIRE műveinek 1737-es bázeli kiadása (5. ábra), MONTESQUIEU: *A törvények szelleme* című könyvének egyik első, Genfben megjelent kiadása (1750, 1751), valamint ROUSSEAU műveinek 1782-es genfi kiadása, ezek között az *Emil avagy a nevelésről*.

5. ábra

VOLTAIRE: *Oeuvres, suivant la nouvelle édition d'Amsterdam de 1732.*
Jean Brandmuller & Fils, Basle, 1737.

A filozófia klasszikusai közé sorolható még David HUME skót filozófus *Értekezés az emberi természetről* című műve, amely – több más angol nyelvű munkához hasonlóan – német fordításban volt meg NAGY Sámuel könyvtárában (Halle, 1790).

NAGY Sámuel debreceni tanár korában nagy jelentőséget tulajdonított a neveléstudománynak. Lefordította Joachim Heinrich CAMPE német pedagógus *Kleine Seelenlehre für Kinder* című művét magyarra, *Psychologia* címen (1794, 6. ábra). Az eredeti német kiadás Hamburgban jelent meg 1780-ban. NAGY Sámuel könyvtárában az 1793-as bécsi kiadás volt meg, bizonyára ezt használta a fordításhoz. CAMPE két másik pedagógiai és lélektani művét is megszerezte.

PSYCHOLOGIA.

Conventus I. Berolinensis

C Á M P É B Ő L.

6. ábra

CAMPE, Joachim Heinrich: *Psychologia Cämpéből*. Wéber Simon Péter, Pozsonban és Komáromban, 1794. Fordította: NAGY Sámuel.

NAGY Sámuelnek a debreceni évek alatt készített másik fontos fordítását, SANDER könyvét a teológiai irodalom keretében említettük. Az ennek témájával rokon természetfilozófia tárgykörébe sorolható William SMELLIE könyve, a *Philosophy of Natural History*, amely német fordításban volt meg (Berlin, 1791). SMELLIE jelentős skót természettudós és az Encyclopaedia Britannica első kiadója volt, aki ebben a könyvében már felvetette a létért való küzdelem gondolatát, és ezért ma DARWIN egyik előfutárának tekintik. Egy hasonló témájú, magyarra fordított könyv Johann Georg SULZER svájci filozófus és matematikus természeti példákon alapuló erkölcsi elmékedéseit tartalmazza, amelyet SÓFALVI József református lelkész fordított le hollandiai tanulmányaiból hazatérve (Kolozsvár, 1776).

A szűkebb értelemben vett *természettudományi* könyvek nagy része a jénai tanulmányok hatását tükrözi.

Itt elsősorban ásványtani művek szerepelnek. Természetesen megvolt Johann Georg LENZ professzor néhány addig kiadott műve, aki NAGY Sámuelnek tanára és társulati titkársága alatt az Ásványtani Társaság igazgatója, tényleges vezetője is volt. Lenz számos ásványtani munkája közül a következő kettő volt meg:

Versuch einer vollständigen Einleitung zur Kenntniß der Mineralien (Leipzig, 1794),

Mineralogisches Taschenbuch für Anfänger und Liebhaber (Erfurt, 1798, 1799), ez utóbbit LENZ TELEKI Domokosnak ajánlotta, aki az 1798. évben a Társaság elnöke volt (7. ábra).

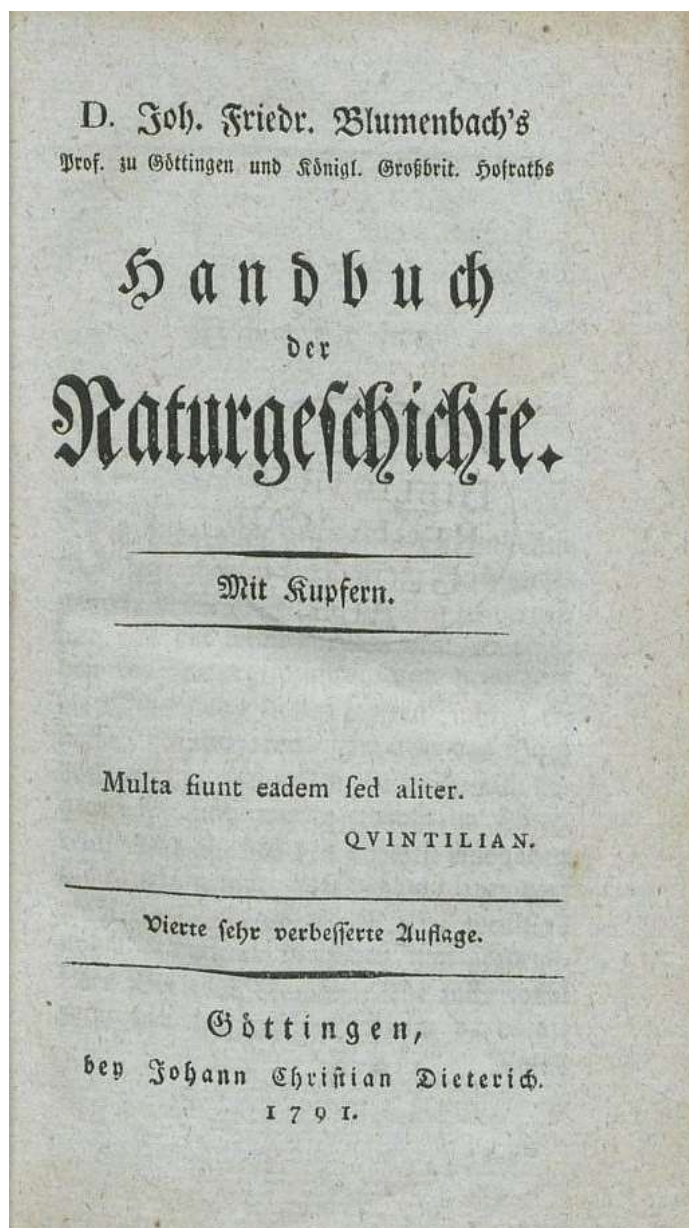
7. ábra

LENZ, Johann Georg: *Mineralogisches Taschenbuch für Anfänger und Liebhaber*. Erstes Bändchen. Die Mineralogisch-einfachen Mineralien – Hennigs, Erfurt, 1798. 168+132 p. Ajánlás TELEKI Domokosnak.

Ezeket kívül LENZnek egy korábbi állattani egyetemi tankönyve is megvolt a könyvek között.

A másik jénai professzor, aki több könyvvel szerepel, August J. G. K. BATSCH, a botanika tanára volt. Ő alapította és vezette a jénai Botanikus kertet (1794) és Természetvizsgáló Társaságot (*Naturforschende Gesellschaft*, 1793). TELEKI Domokos 1795-ben meglátogatta Jénában, utána ásványokat küldött ajándékba a Társaságnak. A könyvjegyzékben 3 botanikai tankönyve és egy ásványtani előadási jegyzete (*Versuch einer Mineralogie für Vorlesungen...*, Jena und Leipzig, 1794) is szerepel. Ezen kívül megvolt BATSCH doktori értekezése is, amelynek latin nyelvű címe: *Dispositio Generum Plantarum Jenensium Secundum Linnaeum et Familias Naturales*, (Jena 1786). Ebben LINNÉ rendszerét és az általa kidolgozott természetes rendszert alkalmazta a Jénában található növényekre.

Más német egyetemi városok közül Göttingent képviseli Johann Friedrich BLUMENBACH *Handbuch der Naturgeschichte* (A természetrajz kézikönyve, 1791, 8. ábra) című munkája. A magyar peregrinus diákok közül azok, akik ebben az időben Göttingenbe mentek, BLUMENBACH professzortól tanulták az ásványtant. Ezek között volt GYARMATHI Sámuel (1751-1830) orvos és nyelvész, aki 1796-97-ben volt Göttingenben. Hazajöve jelentős ásványgyűjteményt hozott ajándékba az enyedi kollégiumnak, amelyet többek között az ő rendszere alapján rendezett. Itthonról viszont erdélyi ósmaradványokat és ásványokat küldött ki BLUMENBACH professzornak.

8. ábra

BLUMENBACH, Johann Friedrich: *Handbuch der Naturgeschichte*. Johann Christian Dieterich, Göttingen, 1791.

Szintén Göttingenben adták ki LINNÉ nagy növényrendszertani munkáját latin nyelven (*Systema vegetabilium...*). NAGY Sámuel könyvtárában az 1784-ben megjelent 14. kiadás volt meg.

A nemzetközi természettudományi irodalom mellett a 18. század legjelentősebb magyar természettudományi munkái is megvoltak NAGY Sámuel könyvtárában. Természetesen az első magyar nyelvű ásványtani munkák, BENKŐ Ferenc WERNER-fordítása (1784) és a *Magyar Minerológia* (1786), valamint ZAY Sámuelnek éppen Komáromban kiadott műve, a *Magyar mineralógia avagy az ásványokról való tudomány* (1791), amely először használja már a címében is az „ásvány” szót.

Komáromot a 18. században kétszer is sújtotta nagy földrengés, 1763-ban és 1783-ban. Ezek közül a 1753-as különösen nagy volt. Erről GROSSINGER János komáromi jezsuita lelkész írt tanulmányt *Dissertatio de terrae motibus regni Hungariae* címmel, amely más földrengésekre vonatkozó adatokat is összegyűjtött, és így az első komoly földrengések történetével foglalkozó munka lett Magyarországon (Győr, 1783).

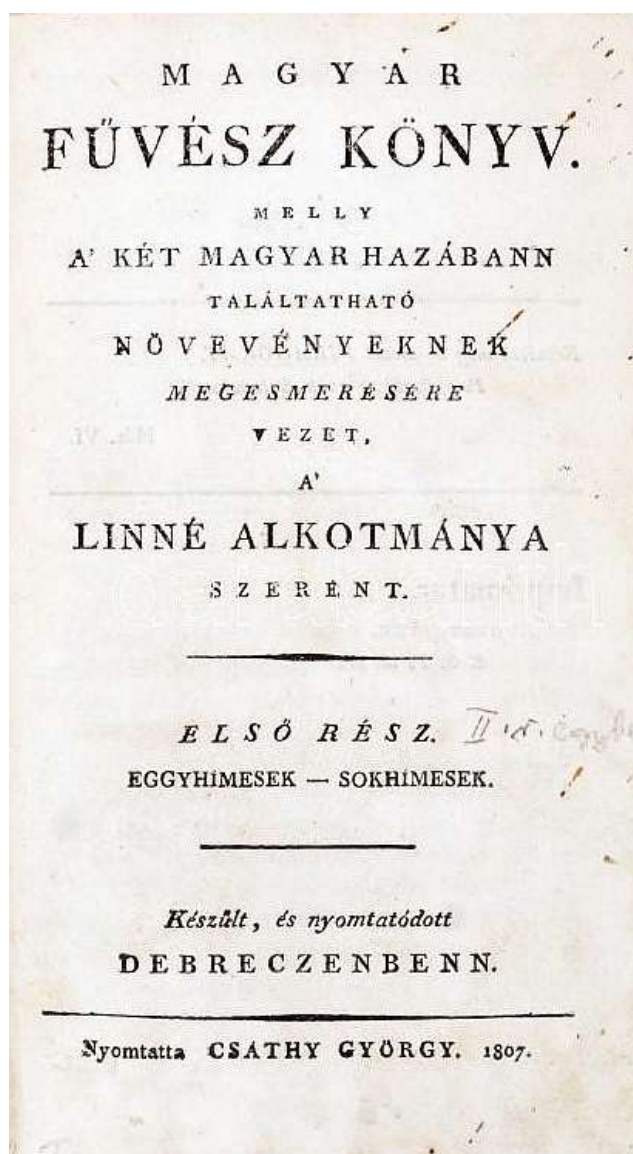
Az ásványtan mellett a magyar irodalomból is a növénytan volt a másik fontos természettudományi téma. Mint volt debreceni diáknak meg kellett lennie NAGY Sámuel könyvtárában a Debrecenben 1807-ben kiadott *Magyar füvészkönyvnek*, amely DIÓSZEGI Sámuel és FAZEKAS Mihály közös alkotás volt, és „LINNÉ alkotmánya szerént” rendszerezte „a két magyar hazában” – azaz Erdélyben és Magyarországon található növényeket (9. és 10. ábra). Másik debreceni klasszikus mű volt a könyvtárban HATVANI István professzor *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe) című munkája (1757), amelyben a filozófia alátámasztására felhasznált fizikai és természettudományi ismeretek jelentik a legnagyobb értéket. Szintén debreceni kollégiumi diák volt a 18. század végén FÁBIÁN József református lelkész, aki – többek között – gyermekek számára írt egy *Természet történetje* (1799) című könyvet.

Egyszere volt NAGY Sámuellel Jénában CSÁSZÁRI (LÓSI) Pál is, aki szintén érdeklődött az ásványtan iránt. Filozófiai disszertációja (1799) bizonyára a barátság és a közös érdeklődés alapján került a könyvtárba. Sajnos ennek témáját nem ismerjük. Kiutazása előtt a csurgói református kollégium tanára volt, az ő helyére ment CSOKONAI VITÉZ Mihály. Útközben 1798. március 1-jén Bécsben meglátogatta TELEKI Domokost, aki vele küldött egy láda ásványt Jénába, részben LENZ professzor kérésére. Neve szerepel a Jénai egyetemre 1798-ban beiratkozott magyar hallgatók között. Maga is aktív tagja lett a társulatnak, az 1804-es névjegyzékben nevét a tisztségviselők között találjuk, tisztsége: a társulat "ügynöke" (Agent), ekkor már ismét Magyarországon van.

9. ábra

DIÓSZEGI Sámuel és FAZEKAS Mihály emlékoszlopa a budapesti Füvészkertben, 1865.

10. ábra

FAZEKAS Mihály, DIÓSZEGI Sámuel: *Magyar Fűvész Könyv... a' LINNÉ alkotmánya szerént. Csáthy György, Debreczen, 1807.*

7. *Libri Medici* – Orvosi könyvek

Ilyen cím alatt van felsorolva a legtöbb könyv, mintegy 200. Ez érthető is, hiszen ezek a mindennapi munkájának a segédeszközei voltak. Ezek nagy részével most nem foglalkozunk, főleg csak az általánosabb, természettudományi vonatkozású művekkel. Talán érdekes a magyar orvosi szerzők nevét felsorolni (zárójelben a megvolt könyv évszáma): kibédi MÁTYUS István (1787), KOLBÁNY Pál (1805), ZSOLDOS János (1802), Ezek között is voltak inkább pszichológiával, neveléstudománnyal foglalkozók: almási SZALAY János (Kassa, 1794), RÁCZ Sámuel (1789). Még Jénából hozott néhány orvosi disszertációt magával az 1790-es évekből.

Külön fontossága volt a himlőről írt munkáknak, mert Komáromot 1801-ben himlőjárvány sújtotta. Országosan alapkönyvnek számított BENE Ferenc *A himlő veszedelme ellen való oktatás* (Pest, 1800) című műve. Maga NAGY Sámuel is írt egy tájékoztató könyvecskét „*a komáromi nép megvilágosítására különösen*” az „*oltalmazó himlő*”-ről, ahogyan a védőoltást nevezte. Ennek a könyvkatalógus összeállításakor még több példánya megvolt.

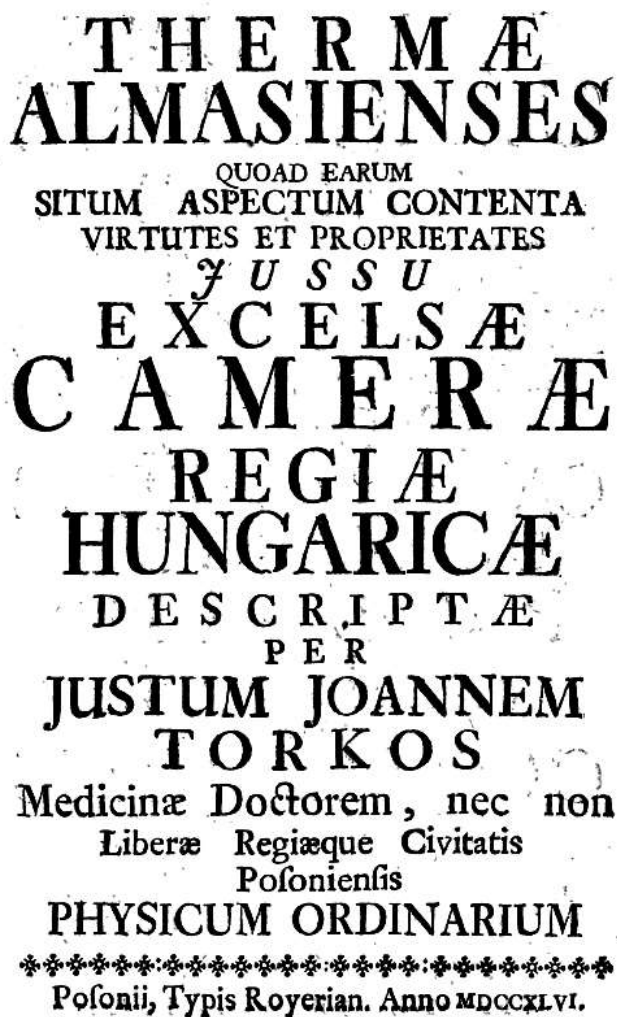
Fontos orvosi munka volt a jénai egyetemen tanító HUFELAND német orvosnak a csecsemőápolásról szóló munkája, amely őri FÁBIÁN László fordításában jelent meg magyarul (Pozsony, 1802). Ez a könyv két szempontból is érinthette NAGY Sámuel. Egyrészt a fordító szintén tagja volt a jénai Ásványtani Társaságnak, másrészt vannak rá adatok, hogy Jénában ő is lefordította ezt a munkát, és 1799. július 15-én, amikor hazafelé tartott, Bécsben meg is egyezett egy könyvkiadóval, péteri TAKÁTS Józseffel, hogy átadja neki a fordítása

kéziratát. A kiadásból valószínűleg azért nem lett semmi, mert FESTETICS György gróf megvonta anyagi támogatását a kiadótól. Péteri TAKÁTS József költeményeket is írt (1796), de ezeket a könyvtár jegyzéke a „Ve-gyes tárgyú irodalom”-hoz sorolja, több jó barát műveihez hasonlóan.

Az általánosabb érdeklődésű orvosi könyvek témái is az ásványtantól a botanikáig terjednek.

Megvolt NAGY Sámuel könyvtárában egy a hazai sziksóval foglalkozó tanulmány, PÁZMÁNDI Gábor, Komárom megyei nemesi származású orvos *Idea natri Hungariae veterum nitro analogi* című doktori értekezése (Vindobonae, 1770). Ez azért érdekes, mert a SANDER-fordításban van egy önálló rész a magyar sziksóról, ami a német eredetiben nincs meg. Ennek egyik forrása lehetett PÁZMÁNDI Gábor tanulmánya. NAGY Sámuel sziksóról való ismereteinek egy másik forrása lehetett HATVANI István debreceni professzor munkája a Debrecen környékén található sókról, amely azonban nem önálló kiadványban jelent meg, hanem a *Thermae Varadienses...* (Váradi hévforrások...) című munkája függelékeként (Stephanus HATHVANI, Bécs, 1777). Ez utóbbi nem volt meg NAGY Sámuel komáromi könyvtárában, de nyilván még debreceni kollégiumi könyvtáros korából jól ismerte HATVANI professzor műveit. A korabeli termálvizekkel és sziksó-kivirágzásokkal foglalkozó irodalmat SZÓKEFALVI-NAGY Zoltán¹⁰ (1965) ismertette.

A földtudományokat még egy gyógyvízről való könyv képviselte, TORKOS Justus Jánosnak a Komáromhoz közeli Dunaalmás kénes langyos karsztforrásairól szóló tanulmánya (Pozsony, 1746, 11. ábra). Dunaalmás akkoriban kedvelt fürdőhelynek számított. A források a 20. században elapadtak, ma újra megvannak, de nem hasznosítják őket.

11. ábra

TORKOS Justus Joannes: *Thermae Almasienses*. Royer, Pofonii, 1746.

Két növénytani munkát is ide soroltak. Az egyik LINNÉ *Philosophia botanica* című műve, amely sokkal későbbi, mint a rendszertan, de nem igazán filozófia, hanem inkább a botanika alapfogalmait tárgyalja. A másik a növénytan egyik hazai úttörőjének munkája, FÖLDI János hajdúhadházi orvos rövid kritikája és áttekintése a magyar fűvésztudomány akkori állásáról (Bécs, 1793). Ez a munka Jénában is nagy sikert aratott, 1794-ben a jénai Természetvizsgáló Társaság FÖLDI Jánost tiszteleti taggá választotta.

8. Auctores e litteris elegantioribus – A szebb irodalom szerzői

Az európai szépirodalom akkori legnagyobb klasszikusai, SHAKESPEARE, MOLIÈRE, RACINE teljes kiadásokkal szerepeltek a könyvtárban, VOLTAIRE-nek a Mohamed prófétáról írt tragédiája. A német felvilágosodás klasszikusai közül LESSING művei.

Megvolt egy hugenotta eredetű, akkor nagyon népszerű német író, August LAFONTAINE regénye, a *Theodor*, több folytatásban (Berlin, 1800 stb.). Egy másik, a maga korában népszerű svájci költő volt Salomon GESSNER, akinek *Idylliumi*-t KAZINCZY Ferenc, NAGY Sámuel nagy példaképe fordította le magyarra (Kassa, 1788). Ez a fordítás azért is érdekes, mert KAZINCZY után, közvetlenül a bécsi és jénai tanulmányútjára indulása előtt maga NAGY Sámuel is fordított GESSNER műveiből, ami *Dafnis. Az első hajós. Pásztor-dalok* (Pozsony, 1797) címmel jelent meg. Ezt a könyvet azonban nem találtam a jegyzékben.

A magyar irodalom klasszikusának tekinthetjük Janus PANNONIUS verseinek 1784-ben Utrechtben (*Traiectum ad Rhenum*) megjelent gyűjteményét, amelyet TELEKI Sámuel és KOVÁSZNAI Sándor állítottak össze.

A 18. század végén nagy fejlődésnek induló magyar szépirodalomból nagyszámú munka megvolt a könyvtárban. Voltak olyan vers-antológiák is, mint a *Heliconi virágok* (Pozsony és Komárom, 1791), amelyben KAZINCZYnek sok verse jelent meg, és a *Magyar poéták, kik római mértékre írtak* (Pest 1804), amelyet VIRÁG Benedek szerkesztett. Megvolt az első magyar irodalmi folyóirat, a kassai *Magyar Museum*. A magyar színjátszás hőskorának történetét foglalja össze ENDRÓDY János *A' Magyar Játék szín* című négykötetes munkája (Pest, 1793). Végül nem hiányozhatott a jó barát, CSOKONAI VITÉZ Mihály vidám eposza sem, a *Dorrottya* (Várad és Vác, 1804).

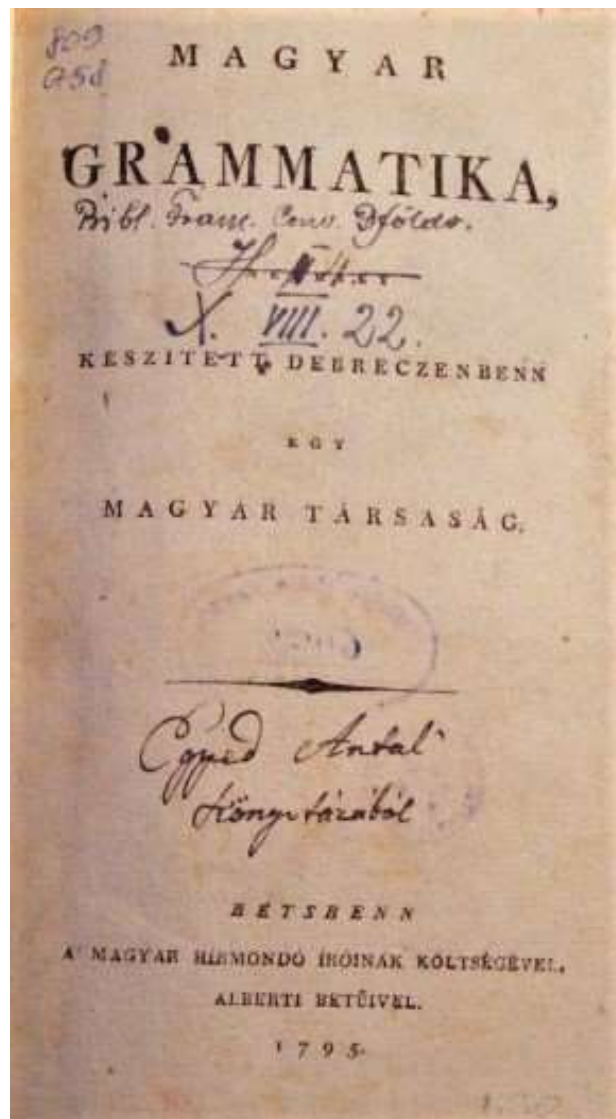
9. Philologici – Filológiai könyvek

E címszó alatt sok nyelvészeti könyvet találunk. Itt sorolták fel a különféle szótárakat és nyelvkönyveket német, francia, angol, holland és héber nyelvből.

Ide került KORABINSZKY Mátyás fő műve, a *Lexikon von Ungarn* (Pozsony, 1786). Ez a magyarországi települések ábécé sorrendben felsorolt lexikona. Közli az illető város vagy község nevét, ha szükséges, több nyelven, a település nemzetiségi és vallási viszonyait, adminisztratív állását és gazdasági helyzetét, fő terményeit. Mindezt német nyelven, minden helynév, függetlenül annak nyelvétől, német helyesírással szerepel. Az adminisztratív beosztás a II. József által kialakított 10 kerületet felsorolja ugyan a bevezetésben, de főleg a hagyományos megyebeosztást használja. A hatalmas munka FÉNYES Eleknek¹¹ a következő évszázadban már magyar nyelven megjelenő *Geographiai szótárához* hasonlítható (Pest, 1851). Sajnos egyik mű sem terjed ki Erdély területére.

Mintegy ezeknek a németesítő törekvéseknek az ellenhatásaként a könyvtárban megtalálható, a magyar nyelvvel foglalkozó művek a nemzeti öntudatra ébredést tükrözik. A helyesírást ANDRÁD Sámuel székely eredetű, de Bécsben élő orvos humoros röpirata igyekszik egységesíteni (*A magyar írásmódról*, Bécs, 1791). Érdekes a szintén Bécsben kiadott *Magyar grammatica* (1795, 12. ábra) története. A könyvet Debrecenben egy „magyar társaság” készítette. Ez a társaság eredetileg egy pályázatot elbíráló zsűri volt, amely azonban egyik pályaművet sem találta elég jónak, és ezekből inkább egy újabb magyar nyelvtant szerkesztett. A kiváló mű fő gondolataiban azonban a már az orvosi könyveknél említett FÖLDI Jánostól erednek.

A kor költészetének klasszicizáló (deákos) irányzatához sorolják a székely származású jezsuita szerzetes baróti SZABÓ Dávidot, aki néhány évig Komáromban is tanított, és ott adta ki 1800-ban *Orthographia* című művét, amely nemcsak a helyesírás, hanem a magyar nyelvű időmértékes verselés szabályainak kidolgozása terén is úttörő jelentőségű volt. E téren BERZSENYI egyik előfutárának tekinthető. Baróti SZABÓ Dávid élete utolsó húsz évét megint Komárom megyében töltötte egy öt tisztelő tanítványánál, a Dunaradvány melletti Virtpusztán (Neszméllyel szemben, a Duna bal partján), ahol nagy nyugalomban és köztiszteletnek örvendő szentelhetette életét költői művei és fordításai kidolgozásának.

12. ábra

Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság. Alberti, Bétsbenn, 1795.

10. *Libri argumenti mixti* – Vegyes tárgyú könyvek

Ezek a könyvek valóban vegyes tárgyúak, nagy részük más eddig tárgyalt csoportba is beillett volna. Egy viszonylag önálló csoport az akkori közelmúlt történelmi eseményeit, tulajdonképpen az akkori aktuális politikai kérdéseket tárgyaló munkák. Vannak már akkor klasszikusnak számító magyar tudományos és irodalmi művek, néhány külföldi klasszikus is. A kortárs magyar irodalomból talán a NAGY Sámuelhez személyükben legközelebb álló szerzők műveit sorolták ide.

A külföldi, még nem annyira közeli múlt eseményei közé tartozott Dél-Amerikában a jezsuitáknak az a kísérlete, hogy az indiánok között vallási alapon hozzanak létre utópisztikus településeket, ami nagy együttérzést váltott ki Európában („a szent kísérlet”). Egy erről szóló könyv, *Die in Paraguay zerstörte Republik der Jesuiten* (A jezsuiták Paraguayban lerombolt köztársasága, Frankfurt, 1758) megvolt NAGY Sámuel könyvtárában.

Teljes mértékben kortárs mozgalom volt viszont a szabadkőműves mozgalom. Johann August von STARCK német lelkésznek, a mozgalom lelkes hívének Königsbergben kiadott apológiáját a szabadkőműveség mellett lefordították magyarra, és a szabadkőműves irodalom egyik első műve lett magyar nyelven (Kassa, 1792). Ez a könyv megvolt NAGY Sámuelnek. Arról nem tudunk, hogy ő belépett volna a társaságba, de nagy példaképe, KAZINCZY Ferenc tag volt, és talán PÉCZELI József is.

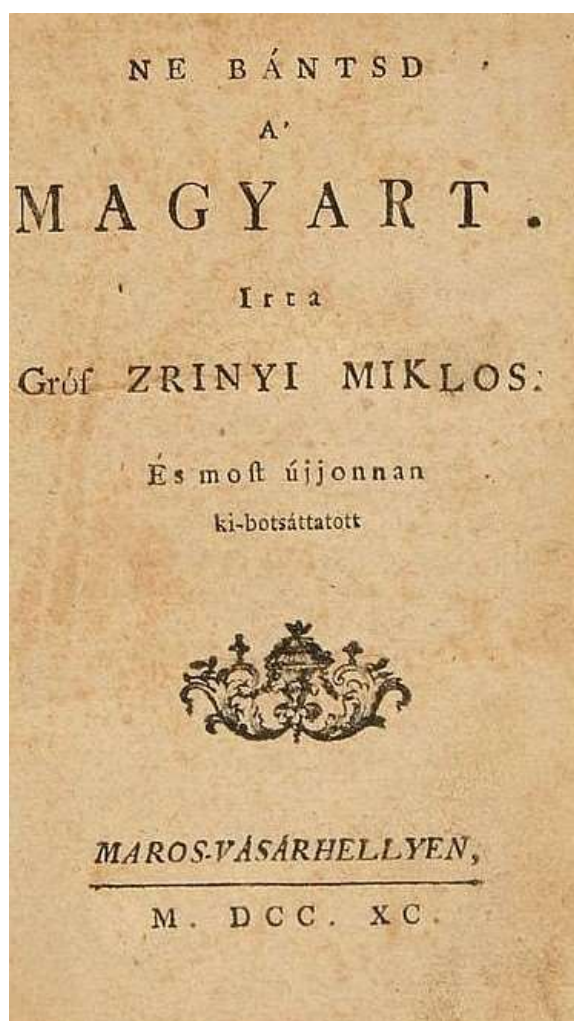
A kor egyik ismert kalandora és besúgója volt RÁBY Mátyás, akit a magyar megyei hatóságok bebörtönöztek, és csak II. Józsefnek köszönhetette, hogy kiszabadulhatott. A császár halála után Strassburgba emigrált,

ahol megírta és kiadta élete kalandos történetét (*Justizmord...in Ungarn und Oesterreich*, Jogtiprás... Magyarországon és Ausztriában 1797).

A társadalom és a mezőgazdasági termelés gyakorlati megjobbításán munkálkodott a szintén kortárs szarvasi evangélikus lelkész, TESSEDIK Sámuel. Két műve is megvolt a könyvtárban, a parasztember felemelkedésének programját tartalmazó munka magyar fordításban (Pécs, 1786) és az általa alapított szarvasi mezőgazdasági szakiskola küzdelmeit elsősorban a hazai protestáns közönségnek bemutató könyv német eredetiben (*An das ungarische, besonders protestantische Publicum...* 1798).

A klasszikusnak számító művek közül a természettudományokhoz sorolható Robert BOYLE angol vegyész drágakövekről szóló munkájának latin fordítása (Hamburg, 1673). A magyar tudományos művek közül ilyen klasszikusnak volt már akkor is tekinthető APÁCZAI CSERE János Magyar Enciklopédiája (*Ultrajectum* = Utrecht, 1653). Érdekes, hogy BOD Péter^{7,8} 1766-ban még kifogásolta, hogy APÁCZAI túl sok új magyar szót akar bevezetni a megszokott latin kifejezések helyett, és ez az érthetőség rovására megy. Előadói, tanári munkásságát viszont nagyra becsülte.

A már akkor is régi politika témájával foglalkozott egy olasz satirikus szerző, Trajano BOCCALINI: *Pietra del Paragone politico* című eredeti művének latin fordítása: *Lapis Lydius politicus* (Amsterdam, 1640). A maga korában népszerű szerző ebben a könyvében a spanyol hódítók ellen vette fel a harcot. A látszólag ásványtani cím mindkét nyelven csak a „próbakő” fogalmát fejezi ki ebben a politikai témában. Teljesen más témában, de ilyen klasszikus politikai műnek számított a magyar irodalomból ZRÍNYI Miklós: *Ne bántsd a Magyarart* című röpirata, amelyet Marosvásárhelyen adtak ki 1790-ben (13. ábra). Ez tulajdonképpen *Az török áfium ellen való orvosság* egy részlete. Megvolt ZRÍNYITŐL a *Szigeti veszedelem* is komáromi kiadásban (1790). A magyar őstörténet fő forrásának tekinthető ANONYMUS krónikája, amelynek a legelső magyar nyelvű kiadása LETHENYEI János fordításában jelent meg (Pest, 1790).

13. ábra

ZRÍNYI Miklós: *Ne bántsd a magyarart*. Maros-Vásárhelyen, 1790.

A vegyes tárgyú könyvek harmadik csoportját az író-barátok művei és műfordításai teszik ki. Ezek között volt egy vígjáték, „*A' gazd Asszony* (Pest, 1792), KELEMEN Lászlónak, a magyar színjátszás megteremtőjének fordítása. Itt is legtöbb mű a nagy példaképektől, KAZINCZY Ferencről és PÉCZELI Józseftől ered. VOLTAIRE *Zayr (Zaire)* című tragédiáját PÉCZELI fordította franciából, amely az egyik első hazai VOLTAIRE-fordítás volt (Győr, 1784). PÉCZELI más francia drámákat is fordított. Mind KAZINCZY, mind NAGY Sámuel németes műveltségét mutatja viszont, hogy a kortárs nagy német írók, HERDER, LESSING, SCHILLER művei vagy eredetiben vagy fordításban megvoltak NAGY Sámuel könyvtárában. Ezek között volt Christian Fürchtegott GELLERT német író is, morális és vallásos érzelmű értekezések, regények és versek szerzője, aki a maga korában rendkívül népszerű volt polgári körökben. Bécsben kiadott összes művei (1752) közül 7 kötet volt meg. Megvolt KAZINCZY fordításában a *Lanassza* című francia szomorújáték is, de ezt is németből fordította magyarra.

ÖSSZEFOGLALÁS

NAGY Sámuel sokoldalúan művelt természettudós volt, különösen a földrajz, ásványtan, növénytan, az orvostudományok és a természetfilozófia, természeti teológia területén. Könyvei között megtalálhatók voltak a felvilágosodás francia és angol klasszikusai, az ásványtan és növénytan területén a legfontosabb, Jénában kiadott művek. A magyar természettudománynak az ő koráig elért eredményeit szinte teljes mértékben megtaláljuk a könyvtárában. Ásványtani szempontból különösen érdekesek a magyar sziksóra vonatkozó adatok, amelyek valószínűleg forrásai voltak a SANDER-fordításában levő, ilyen témájú önálló kiegészítésének. Növénytani szempontból a debreceni botanikai iskola jelentős művei is megvoltak a könyvtárában.

Még debreceni tanári tevékenységének segédeszközei lehettek a német lélektani munkák, amelyek közül CAMPE művét le is fordította. Orvosi szempontból kiemelendők a pestis elleni oltásról saját maga által írt tájékoztató füzet, és a már akkor fontos szerepet játszó hévizek hasznosításáról írt művek.

NAGY Sámuel 18. század végén megindult nemzeti nyelvű irodalom, ennek főleg német és francia példái, a nyelvújítás és az aktuális politikai mozgalmak terén is tájékozott volt. Különösen hatottak rá két nagy példaképe és idősebb barátja, KAZINCZY Ferenc és a komáromi PÉCZELI József művei.

Könyvei jól tükrözik a magyar szellemi élet fellendülését a 18/19. század fordulóján.

JEGYZETEK

- ¹ VICZIÁN István: NAGY Sámuel, egy 18. századi debreceni mineralógus (Sámuel NAGY, a 18th century mineralogist from Debrecen). HUNGEO 2014, Debrecen, 205-209.
- ² VICZIÁN István: NAGY Sámuel, egy 18. századi debreceni mineralógus (Sámuel NAGY, a 18th century mineralogist from Debrecen) (abstract). EMT VII. Tudomány- és technikatörténeti Konferencia, Szilágysomlyó, 2014. 182-183.
- ³ VICZIÁN István: „Mineral theologia” – ásványkutató teológusok és hívő mineralógusok a 18. században. Sola Scriptura 2014, 2, (51), 16-28.
- ⁴ VICZIÁN, István: „Mineral theologia” – das Verhältnis der Glaube und Naturwissenschaft in den Schriften der ungarischen Mitglieder der „Jenaer Mineralogischen Gesellschaft”. In GURKA, D. (Hrsg.): Deutsche und ungarische Mineralogen in Jena, Gondolat Verlag, Budapest, 2015. 77-97.
- ⁵ ZVARA Edina: Egy tudós hazafi Bécsben. GÖRÖG Demeter és könyvtára. Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 2016. 509 p.
- ⁶ SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. 1-14. kötet. Hornyánszky, Budapest, 1891-1914.
- ⁷ BOD Péter: Magyar Athenas. Szeben, 1766.
- ⁸ BOD Péter: Magyar Athenas. BOD Péter válogatott művei. Magyar Hírmondó. Magvető, Budapest, 1982. 546 p.
- ⁹ OLÁH Anna: "Tanár BOLYAI Farkas emlékkönyvi levélkéi" (1795-1799). Stammbucher. Album amicorum. Közzéteszi: OLÁH Anna. Testamentum BOLYAI 1. kötet. Cumania Kiadó, 1996. 279 p.
- ¹⁰ SZŐKEFALVY-NAGY Zoltán: HATVANI István mint orvosvegyész. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1965, 35, 11-24.
- ¹¹ FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. 1.-2. és 3.-4. kötet. Kozma Vazul, Pest, 1851. 285+350 p. (reprint kiadás: Szeged, 1984)